

Okur Kitlesi için Yazmak: Câhiz Örneği

Writing for a Reading Public: The Case of al-Jahiz

Gregor Schoeler

Emekli Profesör
Universität Basel
Yakındoğu Araştırmaları Bölümü
gregor.schoeler@unibas.ch

Çevirenler

Mustafa Altuğ Yayla
Doktor
Universität Hamburg
Türkoloji Bölümü
ORCID: 0000-0003-4793-2385
altugyayla@gmail.com

Yusuf Ötenkaya
Araştırma Görevlisi Doktor
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Tarih Bölümü
ORCID: 0000-0001-6721-4888
yusufotenkaya@beun.edu.tr

Schoeler, Gregor. "Okur Kitlesi için Yazmak: Câhiz Örneği." Çeviren Mustafa Altuğ Yayla ve Yusuf Ötenkaya. Nesir: *Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (Nisan 2022): 131-146.

Okur Kitleleri için Yazmak: Câhiz Örneği¹

3./9. yüzyıldan itibaren Arap-İslam kültür sahasında müellif sayısının hızla artmasıyla kitap formatında² eserler yazılmaya başlanmış ve nihayetinde geniş bir okur kitlesi³ (*reading public*) ortaya çıkmıştı. Geçen yüzyılda ise durum böyle değildi. 2./8. yüzyılda ilmin (ve şiirin) yayılmasının yolu şifahi aktarımdan geçiyordu. Çoğunlukla müderrisler (şeyh) veya râvîler yazılı materyali kullanırken talebeler hocalarını dinliyor ve notlar alıyorlardı.⁴ Edebî kitapların okur kitlesinde kullanımı kâtipler aracılığıyla 2./8. yüzyılda başlamıştı. Ancak okur kitlesi için edebî kitapların ortaya çıkışı daha öncesine, 2./8. yüzyıldaki râvî veya kâtip halkalarına dayanıyordu. Okur kitlesi için kaleme alınan bu en eski metinler, Abdülhamid el-Kâtib'in (ö. 132/750) eserleri örneğinde olduğu gibi mektup ve risaleler şeklindeydi. Bunların hemen hemen hepsi saraylılar, hükümdarlar, emirler ve kâtipler için yazılmıştı. Abdülhamid el-Kâtib tarafından yazılan *Veliaht Prens'e* ve *Satranç Oyunu Üzerine* adlı risale örneklerinde görüldüğü gibi bazen müellifler kendileri için değil, patronlarına, örneğin dönemin halifelerine risaleler kaleme alıyordu.⁵ Benzer şekilde İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. yaklaşık 139/756) *Risâla ilâ l-sahâba*'sında görüldüğü gibi risale şeklinde en az bir

---

1 Bu tercümeyle izin verdiği için Gregor Schoeler'e ve Orient-Institut Beyrut'a *Nesir: Edebiyat Araştırmaları Dergisi* olarak teşekkür ederiz. Makalenin tam künyesi şu şekildedir, bkz. Gregor Schoeler, "Writing for a Reading Public: The Case of al-Jahiz." *A Muslim humanist for our time*, ed. Arnim Heinemann, John L. Meloy, Tarif Khalid ve Manfred Kropp (Würzburg: Ergon-Verlag, 2009), 51-66, bu makale Gregor Schoeler'in ifade ettiği üzere Almancadan İngilizceye Dr. Bert Thompson tarafından tercüme edilmiştir.

2 Gregor Schoeler, *Ecrire et transmettre dans les debuts de l'islam* (Paris: Presses Universitaires de France, 2002), 109; Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfûr and Arabic Writerly Culture* (Londra: Routledge, 2005).

3 "Yeni okur kitlesi, toprak sahiplerini, tüccarları ve girişimcileri, kadınları, hekimleri, şairleri, edebiyatçıları, müderrisleri ve elbette diğer âlimleri kapsayacak şekilde genişledi." Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfûr and Arabic Writerly Culture*, s. 1.

4 Gregor Schoeler, "Die Frage der schriftlichen oder mündlichen Überlieferung der Wissenschaften im frühen Islam," *Der Islam* 62 (1985), 201-229, özellikle 208; Gregor Schoeler, *The Oral and the Written in Early Islam*, çev. Uwe Vagelpohl, ed. James Montgomery (Londra: Routledge, 2006), 28-44 ve 32; sonraki dipnotta, sayfa 3.

5 Ihsân 'Abbâs, Abd el-Hamid ibn Yahyâ el-Kâtib ve-mâ tabakâ min rasâ'ilih (Amman: Dâru'sh-Şark ve'n-Neşr ve't-tevzî, 1988), 215-265 ve 265-268.

eseri bulunmaktaydı Fakat İbnü'l-Mukaffa'nın Orta Farsçadan (Pehleviceden) tercüme ettiği *Kelîle ve Dimne* gibi eserler *risale* olarak kabul edilmeyordu.⁶

3./9. yüzyılda bilginin aktarımına aracılık eden unsurlar, okur kitlesinde kitaplar/risaleler, meclislere katılanlar için ise sesli okuma pratikleri olup bunlar aynı anda varlıklarını sürdürüyordu.⁷ İslamî ilimlerde bilgi çoğunlukla talebelere verilen dersler aracılığıyla yayılıyordu. Ancak bilginin yayılmasının tek yolu bu değildi. Örneğin, kâtipler okur kitlesi için eserler kaleme alıyorlardı. Bu durumun müelliflerin üsluplarına yansımaları en açık şekilde Mes'ûdî'de (ö. 345/956) görülür. *Mürûcû'z-zehab*⁸ adlı eserinin bir kısmında çağdaşı Medâinî (ö. 235 / 850) ve Câhiz'i (ö. 255/868-9) iki farklı âlim prototipi olarak yan yana koyan Mes'ûdî şu ifadelerde bulunur:

Ne râvilerin ne de âlimlerin arasında Câhiz kadar kitap yazanı yoktur; Medâinî de velut bir müellif idi ama o sadece Câhiz'in kitaplarından duyduklarını aktarırdı. Zihninizin pasını silin ve berrak düşünceleri açığa çıkarın çünkü [Câhiz] onları en iyi şekilde bir araya getirir.

Câhiz'in herhangi bir kitap veya risalesinin (örneğin *Siyahların Beyazlar Üzerindeki Üstünlüğü*, *Kitabü'l-Fahri's-sûdân*)⁹ giriş kısmı ile, Medâinî'nin mevcut iki eserinden biri olan (*Birden Fazla Evlenen Kureysliler*, *Kitâbü'l-mürdifât min Kureys*)¹⁰ giriş kısmının karşılaştırılması Mes'ûdî'nin bu sözlerini rahatlıkla doğrular:

Câhiz, *Siyahların Beyazlar Üzerindeki Üstünlüğü* (*Kitabü'l-Fahri's-sûdân*)

Allah sizi yüceltip korusun ve O'na itaat edenlerden eylesin ve size engin rahmetinden bağışlasın, Allah'ı zikredenlerden eylesin. Şüphesiz ki siz benim kitabımı okudunuz... Ben kesinlikle *Me'fâhiri's-sûdân*'da bulunan herhangi bir şeyden bu kitapta bahsetmedim.

Medâinî, *Birden Fazla Evlenen Kureysliler* (*Kitâbü'l-mürdifât min Kureys*)

Ebü'l-Kâsım Abdullah ibn Muhammed bize şöyle dedi: Bize Ebû Ca'fer Ahmed İbnü'l-Hârisü'l-Hazzâr bildirdi, Ebü'l-Hasan Ali İbn Muhammed Medâinî, şöyle dedi: O Ümmü Gülsüm ile evlendi.

Bu örneklerde görüldüğü gibi Câhiz, eserine, muhatabına dua ederek başlar ve kitaplarından birine yapılan tenkidi gündeme getirerek devam eder. Medâinî'nin

6 Arapça (risale dışında) kitap formatı için olası modellerden biri Kur'an, diğeri de yabancı lisanlardan çevrilmiş kitaplardır (Orta Farsçadan veya Yunancadan Süryaniceye yapılmış çeviriler).

7 Gregor Schoeler, *Ecrire et transmettre dans les debuts de l'islam*, 113.

8 Câhiz, *Mürûcû'z-zehab*, ed. Charles Pellat, 7 cilt (Beyrut: Menşûrâtü'l-Câmi'a el-Lübânîyye, 1965-1979), 5. cilt, 104.

9 Câhiz, *Resâil*, ed. 'Abd el-Selâm Hârûn, 2 cilt (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1964-1965), 1. cilt, 177.

10 Câhiz, *Kitâbü'l-mürdifât min Kureys*, ed. 'Abd el-Selâm Hârûn, *Nevâdirü'l-mahtûât* (Kahire, 1951), 1. cilt, 57-80.

eseri ise herhangi bir ön söz veya girişe sahip değildir. Eser, söz konusu rivayetin Medâinî'ye kadar nasıl nakledildiğini gösteren bir isnat ile başlamaktadır. Bu nedenle Medâinî'nin eseri üç nesil sonra bile hâlâ sabit bir yapıya kavuşmamıştır. Medâinî'nin esasında derslerinden birinde (*amba'anâ*) sunduğu bu eser, bir öğrencisi (Hazzâr) ve sonraki nesilden birer râvî tarafından kopyalanmış ve aktarılmıştır. Elimizdeki bu kayıtlarda, ilk rivayeti Medâinî'ye kadar uzanan bir isnat takip eder ve ardından diğer rivayetlerle bu zincir devam eder. Dolayısıyla bu iki müellifin sahip olduğu farklı aktarım yöntemleri, eserlerinin talihini de belirlemiştir. Örneğin bu açıdan bakılacak olursa Câhiz'in sayısız eseri günümüze kadar ulaşırken, Medâinî'nin ders notlarından (*kutub*) çok azı varlığını sürdürmüş ve bunlar da daha sonraki nesilden âlimler tarafından düzenlenerek kaydedilmiştir.¹¹ Kaydedilen bu metinlerin çoğu kaybolmamış, sonraki külliyatlarda kendilerine yer edinmiştir. Öte yandan, Medâinî'den farklı olarak, Câhiz'in eserleri okur kitlesi için kaleme alındığından, yazılı aktarım yoluyla kopyalanarak kuşaktan kuşağa geçmiştir.

İncelemenin başında 3./9. yüzyılda geniş bir okur kitlesinin ortaya çıktığı ifade edilmişti. Bu bağlamda Câhiz'in kitaplarının okur kitlesinde, Medâinî gibi âlimlerin kitaplarına nazaran, farklı bir konumda olmasını başka bir örnekle izah edebiliriz. Örneğin, Câhiz, halife Me'mûn'un kendisinin imamet hakkındaki kitabı için şöyle bir ifadede bulunduğunu ileri sürer: "Bu kitap, müellifine ve herhangi bir şârihe ihtiyaç duymadan anlaşılabilir bir kitaptır."¹² Başka bir ifadeyle âlimlerin "kitaplarından" ve rivayetlerinden farklı olarak Câhiz'in kitapları müellif veya râvî tarafından talebelere okunup açıklanmasına gerek duyulmayacak mahiyettedir.

Kaynaklar bize okur kitlesinde ciddi sayıda hevesli okurun mevcut olduğunu göstermektedir. Nitekim Câhiz de onlardan biridir. İbnü'n-Nedîm şöyle rivayet etmektedir: "Câhiz'in eline bir kitap geçse, hangi kitap olursa olsun onu baştan sona okurdu. Hatta kitapçıların dükkânlarını kiralar, geceyi buralarda geçirirdi."

Bir başka hevesli okur da kâtip Feth b. Hâkân'dır (ö. 247/861). İbnü'n-Nedîm,¹⁴ Feth'in çizmesinde her zaman bir kitap taşıdığını ve halife Mütevekkil'in (hükümdarlığı 232/847 - 247/861) hizmetindeyken namaza ya da tuvalete gittiğinde bile

11 Ursula Sezgin, "al-Madâ'nî," *The Encyclopaedia of Islam II*, 5. Cilt, 946-948, 947 ve özellikle, 948.

12 Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, ed. 'Abd el-Selâm Hârûn, 2. baskı, 4 cilt (Kahire: Mü'essesâtü'l-Hancî, 1948-1950), 3. cilt, 375; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Riđâ Teceddüd, 2. baskı (Tahran: Marvi, 1971), 209; tercüme için bkz. Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt, Ausgewählte und übersetzte Texte von al-Gahiz* (Zürih/Stuttgart: Artemis, 1967), 175.

13 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 130 ve 208.

14 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*.

beraberinde kitap götürüp okuduğunu aktarır. Feth'in, Câhiz'in eserlerine büyük saygı duyan bir kâtip olduğunu vurgulamak gerekir.¹⁵

Aralarında Câhiz ve İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) da bulunduğu bazı müellifler, azımsanmayacak sayıda kitap kaleme almışlardır. Bu açıdan, bu derece esere sahip müelliflerden biri olan Câhiz'in, eserlerini çoğalttırmak için müstensihlere (varrâkûn) ihtiyaç duyması gayet anlaşılabilir bir durumdur. Cahiz'in sahip olduğu müstensihlerden ikisinin adı bugün bilinmektedir.¹⁶

Charles Pellat tarafından derlenen katalogda¹⁷ Câhiz'e ait iki yüzden fazla eser listelenmektedir ve bu iki yüz eserin yaklaşık otuzu bugün kısmen veya tamamen elimizdir. Ayrıca elli eserinden de çeşitli parçalar (fragmanlar) günümüze kadar ulaşmıştır. Benzer şekilde İbn Ebü'd-Dünyâ'nın çok sayıda eserinden de altmış kadarı bugün mevcuttur.¹⁸

Neredeyse her zaman bir başlığa sahip yüksek mertebeli kişilere ithaf edilmiş bu kitap ve daha küçük boyutlu risaleler çoğunlukla bir ön söz veya girişle başlardı.

Risaleler

Câhiz'in en önemli ve kapsamlı üç eseri: *Kitâbü'l-Hayevân* [Hayvanlar Kitabı ya da Mahluklar Kitabı] (Hârûn edisyonu yedi cilttir ve müellif tarafından tamamlanmamıştır!),¹⁹ *el-Beyân ve 'l-tebyin* [Belâgat ve Beyan Kitabı] (Hârûn edisyonu dört

---

15 Feth b. Hâkân'ın mektubu için bkz. Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*. 21.

16 Ebü' Yahyâ Zekeriyâ b. Yahyâ b. Süleymân, bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 209; Ebü'l-Kâsim 'Abd el-Vahhâb b. 'Isâ b. Ebî Hâyya, bkz. 'Abd al-Kerîm b. Muhammed al-Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensab*, ed. 'Abd el-Mu'îd Hân, 13 cilt (Haydarabad, 1962-1982), 13. Cilt, s. 303 ve Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, 6 cilt (Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1991-1995), 4. cilt, 225.

17 Charles Pellat, "Nouvel essai d 'inventaire de l'oeuvre ġâhizienne," *Arabica* 31 (1984), s. 117-164; Charles Pellat, "al-Djâhiz," *The Encyclopaedia of Islam II*, 2. cilt, 385-387.

18 Reinhard Weipert ve Stefan Weniger, "Die erhaltenen Werke des Ibn Abî d -Dunyâ," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 146 (1996), 415-455.

19 Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, ed. 'Abd el-Selâm Hârûn (Kahire: Maktebetü'l-Bâbî'l-Halebî, 1965).

ilttir),²⁰ ve *Kitâbü'l-Buhalâ'dır* [Cimriler Kitabı] (Bir cilttir).²¹ Bu eserlerden farklı olarak, daha küçük boyutlu çoğu eseriye risâle olarak adlandırılır.²² Kelimenin bu kullanımı, bu bağlamıyla tam olarak risale formuna değil daha çok ilmi bir konuda yazılmış eserlere işaret eder.²³ Câhiz'in bu risaleleri genellikle belli kişilere hitaben kaleme aldığı mektup formundaki yazılardır. Ancak öne çıkan ve büyük hacimli eserlerinde olduğu gibi risalelerin ithaf edildiği kişiler de genellikle anonimdir.²⁴ Öte yandan bir risalenin ithaf edildiği kişi genellikle risalenin başlığında şu kalıpta verilir: *Risâle fî ... ila ...* (bu bilginin geçerliliği her bir örnekte kontrol edilecektir). Ünlü *Risâle fî menâkibi'l-Türk* risalesinin [Türklerin Faziletleri Üzerine], başlığı²⁵ ve eserin²⁶ kâtip Feth b. Hâkân'a (ö. 247/861, kendisi Türk kökenliydi) ithafı, aynı şekilde *Risâle fî'l-cidde ve'l-hazl* risalesinin [Ciddilik ve Şenlik Üzerine]²⁷ başlığı ve vezir İbnü'z-Zeyyât'a (ö. 233/847) ithafı bu durumu ortaya koymaktadır. Risalelerin ön sözlerinde belli kişilerden bahsedilmekle birlikte bu isimler daha önce yukarıda da söylenildiği gibi genellikle anonimdir ve Câhiz nadiren eserinin kim tarafından sipariş edildiğini belirtir. Bu hususa *Fahri's-sûdân 'ale'l-bîzân* [Siyahların Beyazlar Üzerindeki Üstünlüğü] adlı risalesinde açıkça işaret eder:²⁸

Kitabımı okuduğunuzu ve orada siyahların üstünlüğü hakkında hiçbir şey söylemediğimi söylediniz. Emin olabilirsiniz ki bunu yapmayı bilerek erteledim ve sizin için siyahların üstünlükleri hakkında yazmamı istediğinizi söylediniz, ben de onların üstün vasıflarını sizler için yazdım.

Benzer ifadeler *Kitâbü'l-Buhalâ'nın* [Cimriler Kitabı] ön sözünde de bulunmaktadır.

Belki de İlk kez Câhiz'le ortaya çıkan bu temayül, en geç 4./10. yüzyılda genel bir eğilim hâline gelecektir.²⁹ 10-11. yüzyıl ve sonrasına ait çok sayıda risale ve kitap, bir

20 Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, s. 11.

21 Câhiz, *Kitâbü'l-Buhalâ*, ed. Muhammed Tâhâ el-Hâcîrî (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1982).

22 Ancak bu konudaki terminolojinin tutarlı olmadığı altı çizilmelidir. İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'inde bazı kitaplar doğrudan kitap (*kutub*), bazı yerlerdeyse risale (*rasâ'il*) şeklinde adlandırılır, bkz. İbnü'n-Nedîm *al-Fihrist*, 210.

23 A. Arazi ve H. Ben-Shammay, "Risâla," *The Encyclopaedia of Islam II*, 8. cilt, 532-539.

24 Abdallah Cheikh-Moussa, "La negation d 'Eros, ou Le 'ishq d'apres deux epîtres d'al-Gâhiz," *Studia Islamica* 72 (1990), s. 71-119 ve 83-84.

25 Câhiz, *Resâil*, 1. cilt, 1.

26 Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 148.

27 Câhiz, *Resâil*, 1. cilt, 227; Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 330.

28 Câhiz, *Resâil*, 1. cilt, 177.

29 Câhiz'den sonra İbn Kuteybe'nin *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* kitabının girişinde bu temayül görülür: "Kelam ehlinin hadis ehline yaptığı saldırıları fark ettiğinizi bana

patron, bir dost veya talebenin müelliften şu veya bu konuda bir kitap veya inceleme yazmasını istediğini belirten bir ifadeyle başlar.³⁰ “Allah’ın selameti üzerinde olsun, benden sizin için ... konusunda bir kitap yazmamı istediniz ve ben de bu dileğinizi yerine getirmeye çalışıyorum.”

Böyle bir isteğin gerçek mi yoksa tamamen hayal ürünü mü olduğuna karar vermek güçtür.³¹

İthaf

Eğer İbnü’n-Nedîm’e inanacak olursak³² Câhiz’in en kapsamlı eserlerinden *Kitâbü’l-Hayevân* ve *el-Beyân ve’t-tebeyyün*, vezir İbnü’z-Zeyyât (ö. 233/847) ve kadı İbn Ebû Duâd’a (ö. 240/854) ithaf edilmiştir.

“İthaf, emire [ve vezire, kadiya, vb.] eserin ilk temiz nüshasının sunulmasından ibaretti.”³³ Şairlerin övgü şiirlerinden bekledikleri gibi müellifler de eserlerini ithaf ettikleri kişilerden ihsan beklerlerdi. Câhiz bunu *Kitâbü’l-Hayevân*’ın bir yerinde açık bir şekilde belirtir:³⁴ “Bu yüzden onu sizin için yazdım, size teslim ettim ve ihsanınız için size güveniyorum” (Eserin ithaf edildiği kişinin adı yine belirtilmemiştir!). İhsanlar, hizmetleri karşılığı müellifleri onurlandırmak amacıyla (*honorarium*) verilir. Câhiz’in *Kitâbü’l-Hayevân*, *el-Beyân ve’t-tebeyyün* ve *Kitâbü’z-Zer‘ ve’n-nahl* (*Fidanlıklar ve Hurmalar Üzerine*) kitaplarının her biri için beş bin dinar aldığını söylediği iddia edilir.³⁵ Eğer Câhiz’in dediği doğruysa bu oldukça yüksek bir meblağdır çünkü Ebû’l-Ferec el-İsfahânî büyük eseri *el-Egâni* [Şarkılar Kitabı] için bile Seyfüddeve el-Hamdânî’den bin dinar alabilmiştir.³⁶

---

bildirmek için yazdınız, bu görevi üstlenmemi istediniz...” Gerard Lecomte, *Le Traite des Divergences du hadîth d’Ibn Qutayba, traduction du Kitâb ta’wîl mukhtalif al-hadîth* (Şam: Institut Français de Damas, 1962), 1 (2) ve 12 (15).

30 Peter Freimark, *Das Vorwort als literarische Form in der arabischen Literatur* (Doktora Tezi, Universität Münster, 1967), 36 ve 115.

31 Peter Freimark, *Das Vorwort als literarische Form in der arabischen Literatur*, s. 37.

32 İbnü’n-Nedîm *al-Fihrist*, 210.

33 Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. G. French (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984), 40.

34 Câhiz, *Kitâbü’l-Hayevân*, 5. cilt, 156.

35 İbnü’n-Nedîm *al-Fihrist*, 210.

36 Yâqût b. ‘Abd Allâh al-Ĥamawî, *Irshād al-arīb ilā ma‘rifat al-adīb*, ed. D. S. Margoliouth, 7 cilt (Londra, 1907-1926), 5. cilt, 150; ancak bu iddianın güvenilirliği sorgulanmalıdır; bkz. Hilary Kilpatrick, *Making the Great Book of Songs. Compilation and the author’s craft in Abū l-Faraj al-Işbahânî’s Kitâb al-aghânî* (Londra: Routledge,

Câhiz'in yukarıda bahsedilen üç eserinde olduğu gibi diğer kitaplarında veya risalelerinde de eserlerini ithaf ettiği kişinin adı genellikle zikredilmez.³⁷ *Kitâbü'l-Hayevân*'dan (5. Cilt, sayfa 156) az önce alıntılanan yerde, eserin ithaf edildiği kişinin adı açıkça belirtilmez ve bu durum aynı eserdeki diğer pasajlar için de geçerli değildir. Câhiz, eserlerinde okuyucuya bazen doğrudan hitap eder, örneğin,³⁸ *Kitâbü'l-Hayevân*'ın 3. cildinin 298. sayfasında şöyle der: "Bilin ey akıllı okurlar ve dikkatli dinleyiciler."

Kitâbü'l-Hayevân'ın oldukça uzun giriş bölümünün ilk kısmında mükerrer olarak anonim bir kişiden bahsedilmektedir. Besmele ve dua gibi kısımlardan sonra Câhiz, eserini ithaf ettiği kişinin okuyup eleştirdiğini söylediği önceki kitaplarının tam bir listesini verir (1. Cilt, 3. varak). Müellifimiz bu kişinin itirazlarını aktardıktan hemen sonra kendi savunmasını sunar. Burada doğrudan ve öncelikli olarak hitap edilen ve bu durumda Câhiz'in neredeyse tüm kitaplarını okuyup eleştirmiş olması gereken kişinin vezir İbnü'z-Zeyyât olması olası değildir. Câhiz'in bu eleştiriler karşısında daha çok kendi kitaplarının "okur/okurlarına", yani kitlesine hitap ettiği görülmektedir. Kitapta sık sık mükerrer eden bu tarz eleştiriler muhtemelen bir kurgudur, Câhiz böylece okurlarına daha önceki kitaplarını hatırlatmaya, içerikleri hakkında bilgi vermeye çalışmakta ve okurun olası itirazlarına karşı eserlerini savunmaktadır.

İthaf edilen kişiyle hedef kitle arasındaki ilişki İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Edebü'l-kâtib*³⁹ adlı kâtipler için el kitabı niteliğindeki eserinin girişinde açık olarak görülmektedir. Bazı yorumcular bu kitabın, vezir Ebü'l-Hasan İbn Hâkân'a⁴⁰ (ö. 263/877) İbn Kuteybe tarafından ithaf edilmiş olduğunu öne sürmekle birlikte, bazı ihtilafli görüşleri dikkate alsak bile kitabın İbn Kuteybe tarafından ona ithaf edildiği açıktır. Kitabın genelinden ve İbn Kuteybe'nin giriş bölümündeki açık ifadesinden anlaşılacağı üzere bu eser özellikle tedrisatında noksanlıklar bulunan kâtiplerin bu durumuna çözüm amacıyla kaleme alınmıştır. Bununla birlikte kâtiplere doğrudan hitap edilmemiş onlardan üçüncü tekil şahıs olarak bahsedilmiştir. Bunlar göz önüne

---

2003), s. 19; eğer bu iddia doğruysa patronuyla ithaf edilen kişi aynı olmayacaktır çünkü Ebü'l-Ferec el-İsfahâni, *el-Egâmi*'nin [Şarkılar Kitabı] girişinde kitabı yazma nedeninin yüksek mertebeli anonim bir kişinin (*ra'îs*) isteği olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte kitabın patronuyla ithaf edildiği kişinin aynı olmaması pek mümkün değildir, bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfahâni, *el-Egâmi*, 20 cilt (Bulak, 1285/1868), 1. cilt, 4 ve Hilary Kilpatrick, *Making the Great Book of Songs*, 26.

37 Abdallah Cheikh-Moussa, "La negation d 'Eros, ou Le 'ishq d'apres deux épîtres d'al-Gâhiz," 83.

38 Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 245.

39 İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, ed. Max Grünert (Leiden: Brill , 1900).

40 İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 6'da b isimli dipnot.

alındığında Cheikh-Moussa'nın temelde bu konuda ortaya koyduğu iddialarında haklı olduğu görülmektedir.⁴¹

“İthaf edildikleri kişileri tespit edebildiğimiz tüm bu ortaçağ metinleri, özelde tek bir kişiye veya genel olarak bir topluluğa değil, sınıfsal olarak ayrıcalıklı kişilerden müteşekkil küçük bir gruba, yani *hâssaya* yöneliktir. *Hâssa* çoğunlukla bu meşakkatli metinleri okuma ve anlama yeteneğine sahip tek kesimdi.”

Bir müellif ne zaman ve hangi koşullar altında eserini yüksek mertebede birilerine ithaf etmektedir? Yukarıda Câhiz örneğinde görüldüğü üzere⁴² müelliflerin eserlerini ihsan elde edebilecekleri “finansal açıdan güçlü” kişilere ithaf etmeleri gayet tutarlı gözükmektedir. Daha önce bir çok çalışmada işaret edildiği üzere Câhiz'in, *Kitâbü'l-Hayevân* eseri güçlü bir Mu'tezile temayülüne sahiptir.⁴³ Bu eserini muhtemelen dönemin Mu'tezile eğilimli veziri İbnü'z-Zeyyât'e ithaf ederek esasında halife Vâsik ve Mu'tasım zamanı Abbasi İmparatorluğu'nun Mu'tezile temelli devlet politikasının izinden gitmiştir.⁴⁴ Öte yandan İbn Kuteybe, tıpkı kendisi gibi bir zamanlar kâtiplik yapmış vezir Ubeydullah b. Yahyâ'nın, kâtiplerin tedrisatlarındaki noksanlığı giderme hususunda kendisiyle aynı hassasiyete sahip olduğundan emin olabildi. Aynı zamanda ikisinin din tasavvurları da birbirine benzerdi: Her ikisi de Mu'tezile karşıtı eğilime sahip Sünni idi. Ayrıca Gérard Lecomte, *Edebü'l-kâtib*'in Ubeydullah b. Yahyâ tarafından ısmarlanan bir eser olduğunu ve bu eserin İbn Kuteybe'ye Dina-var'da kadılık vazifesini kazandırdığını da iddia etmektedir.⁴⁵

Nitekim bir esere ihsanda bulunacak kişi, eser için vereceği ihsanın miktarına karar verirken o eserin değerini ve ne kadar yaygınlaşacağını hesaba katmış olmalıdır. Ne de olsa nitelikli ve yaygın olarak okunan bir eser, o eserin ithaf edildiği kişinin şöhretine de katkı sunacaktır.⁴⁶

---

41 Abdallah Cheikh-Moussa, “La negation d 'Eros, ou Le'ishq d'après deux épîtres d'al-Gâhiz,” 84.

42 Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, 5. cilt, 156.

43 “Müellifin esas kaygısı, doğadaki her şeyin bir faydası olduğunu göstermek ve böylece Allah'ın varlığına ve hikmetine dair delil sunmaktır.” Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, s. 40; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2. cilt, 109; tercümesi için bkz. Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 228.

44 D. Sourdel, “Ibn al -Zayyât,” *The Encyclopaedia of Islam II*, 3. cilt, 974-975.

45 Gérard Lecomte, *Ibn Qutayba (mort en 276/889), L'homme, son œuvre et ses idées* (Şam, 1965), 32.

46 “[...] bu prosedürle patron, prestijini artırmaya veya içinde olduğu sosyal ve politik çevreye, temsil ettiği fikirler doğrultusunda şekil vermeye çalışır.” Abdallah Cheikh-Moussa, “La negation d 'Eros, ou Le 'ishq d'apres deux épîtres d'al-Gâhiz,” 84.

Câhiz'in Eserlerine Devam Eden İlgi

Câhiz'in eserleri Mu'tezile döneminde (827-849) geniş ilgiye mazhar oldu. Bu dönemdeki hamileri (halife Me'mûn, vezir İbnü'z-Zeyyât, kadı İbn Ebû Duâd ve oğlu Muhammed) ve okurları ya Mu'tezile ya da en azından Mu'tezile fikirlerle haşır neşir kimselerdi. Fakat Abbasilerin Mu'tezile merkezli devlet politikasını terk etmesinden sonraki dönemde de Câhiz'in patronlarına ve okur kitlesine sunacağı çok şey vardı. Onun Abbasi yanlısı ve Şuûbiyye karşıtı duruşuyla güncel birçok konuyu ele alış tarzı, daha önce olduğu gibi sonraki dönemde de yüksek mertebedeki okurlarının/patronlarının ona yönelik teveccühünü devam ettirdi. Ortodoks Sünni halife Mütevekkil (hükümdarlığı 232/847-247/861), yine ortodoks Sünni katibi Feth b. Hâkân⁴⁷ tıpkı önceki Mu'tezile halife Me'mûn (hükümdarlığı, 136/754-158/775) gibi ona büyük saygı duyuyordu.⁴⁸ 235/850 yılından başlayarak Hristiyan karşıtı bir politika izleyen halife Mütevekkil, Câhiz'in *er-Red ale'n-naşârâ* [Hristiyanlığın Reddi] adlı risalesiyle bir hayli ilgiliydi ve bunun için ona aylık emekli maaşı ödediği söylenmektedir.⁴⁹ Herkesçe bilindiği üzere müellifimiz, Türk asıllı kâtip Feth b. Hâkân⁵⁰ için *Risâle fi menâkibi'l-Türk* [Türklerin Faziletleri Üzerine] ve ortodoks Sünni vezir Ubeydullah b. Yahyâ (ö. 263/877) için de *Risâle fi'l-fasl mâ beyne'l-'adâve ve'l-hased* [Düşmanlıkla Kıskaçlık Arasındaki Farkı Ayırt Etmek Üzerine] adlı eserler yazmıştır.⁵¹ Ayrıca Câhiz'in bu dönemde hâlâ teolojik-siyasi bir risale kaleme alabilmesi, Pellat'ın, Abbasi döneminde ortodoks Sünniliğin ön plana çıkmasından sonra Câhiz'in "kendini sadece edebî faaliyetlerle adadığı" ve bu bağlamda *Kitâbü'l-Buhâlâ'yı* yazdığı" iddiası ve Câhiz'in hayatının son dönemindeki faaliyetleri dikkate alındığında tutarlı gözükmemektedir.⁵²

---

47 Feth b. Hâkân'ın mektubunun Pellat tarafından tercümesi için bkz. Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 21.

48 Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, 3. Cilt, 375; İbnü'n-Nedîm *al-Fihrist*, 209; tercümesi için bkz. Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 175.

49 Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 21.

50 Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 46'daki 52. dipnot. D. Sourdel, "İbn Khâqân," *The Encyclopaedia of Islam II*, 3. cilt, 824.

51 Câhiz, *Resâil*, 1. cilt, 335.

52 Charles Pellat, "al-Djâhiz," *The Encyclopaedia of Islam II*, 2. Cilt, 385-387'yi 386'yla karşılaştırınız.

Câhiz'in Eserlerinin İçeriği ve Hedef Kitlesi

3./9. ve 4./10. yüzyılın İslami entelektüel ve kültürel tarihi alanında incelemelerde bulunan ilk Avrupalı araştırmacı Adam Mez, daha önce Arap edebiyatında [emsali] bulunmayan Câhiz'in nesrinin tematik çeşitliliğinden etkilenmişti:⁵³

“Câhiz, medresedeki müderristen Haşimoğullarına, hırsızlardan hovardalara, Tanrı'nın sıfatlarından kadınların desiseleri hakkında açıkça konuşmaya varıncaya kadar her şey hakkında yazar.”⁵⁴

“O gerçek bir sokak çocuğuydu, bir zamanlar aynı şekilde çirkin⁵⁵ Sokrates'in felsefeye yaptığı gibi Câhiz'in edebiyatı da sokaklara⁵⁶ girmişti. İşte sokaklar, onun edebiyatının benimsendiği yerdir.”

Câhiz'in çalışmalarının içeriği gerçekten de büyük bir çeşitliliği bünyesinde barındırmaktadır. Abdülhamid el-Kâtib ve İbn Mukaffa'nın 2./8. yüzyılda kaleme aldıkları risaleler hususi olarak saray ve bürokrasi çevresiyle ilgiliyken Câhiz'in eserleri, toplumun tamamını ilgilendirmektedir. Bununla birlikte Câhiz sadece insanlıkla değil, aynı zamanda bitkiler, hayvanlar, bütün bir evrenle ve onun yasalarıyla ilgilenmiştir.⁵⁷

---

53 Adam Mez, *Die Renaissance des Islams* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1922), 229.

54 Ebû'l-Kasım, *ein bagdader Sittenbild von Muhammad ibn Ahmad Ebû'l-Mutahhar el-Ezdi*, ed. Adam Mez (Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1902), IX.

55 Câhiz'in aşırı derecede çirkin olduğu söylenmektedir. Bkz. Charles Pellat, “al-Dhâhiz,” *Encyclopedia of Islam II*, 385-387, özellikle 385b.

56 Esasen Basra'da sokak, şehrin dışında ünlü halk mekânı olan Mirbad'dı; burası aynı zamanda *mescidiyyûn* grubunun toplandığı camiler bölgesiydi. Bkz. Charles Pellat, “al-Dhâhiz,” 15.

57 Kıyas edildiğinde Câhiz, İbn Kuteybe'ye göre, daha az ortodoks Sünni bir temayüle sahipti. İbn Kuteybe ne Câhiz kadar çok yönlüydü ne de pek çok şey hakkında yazmıştı. Ancak yine de eserlerinin kapsadığı konular çok da dar değildi. Ansiklopedik eseri *Kitâbü'l-'Uyûni'l-ahbâr*'ın [Haberlerin Membaı] on bölümünde o yönetim, savaş, egemenlik, insan nitelikleri, bilgi/ilim ve zarafet, estetizm, arkadaşlıklar, ihtiyaç ve arzular, besin ve kadınlarla ilgilenmektedir. Ancak o, bu hususlarda, Câhiz'den farklı bir temayül ve perspektifle yazmaktadır. *Kitâbü'l-'Uyûni'l-ahbâr*'a (C. I-IV (Kahire: Matba'atü Dâre'l-Kütüb, 1925-1930). Cf. I: p. XI) girişte ve *Kitâbü'l-ma'arif* (thk. Şuvert 'Ukaşa, Kahire: Dârü'l-Ma'arif, 1969), adlı eserinde söylediği gibi) o, faydalı ve doğru davranışlarla ilgili bilgiyi eğitilmiş insanlara (*hâssa*) vermek istemektedir. İbn Kuteybe ile birlikte ise ahlaki yön açık bir şekilde öne çıkmıştır. *Kitâbü'l-'Uyûni'l-ahbâr*'ın başında (s. 10) şöyle söylemiştir: “Bu kitap sadece Kur'an, Sünnet, Fıkıh, emredilen-yasaklanan ilimle ilgili değil, aynı zamanda ulvi şeylere, mühim değerlere, ahlaki zayıflık, çirkinliklere karşı emniyet vb. hususlara işaret etmektedir.”

Böylesine geniş bir konu çeşitliliği sadece Câhiz'in özel ilgisinin sonucu değil, aynı zamanda toplumda ortaya çıkan yeni bir kitleyle ve halk arasında beliren yeni eğilim ve ilgilerle de alakalıdır.⁵⁸

Câhiz, eserlerine gıpta edilen ve okur kitlesi doğudan Endülüs'e kadar uzanan önemli derecede popüler bir yazardı.⁵⁹ Peki Câhiz hangi kitle için eser kaleme almıştır? Abdülhamid el-Kâtib ve İbn Mukaffa 2./8. yüzyılda hususi olarak saraylılar ve bürokratlar için yazarken ve İbn Kuteybe daha sonraları sadece *hâssa*⁶⁰ (seçkin zümre) için eserler kaleme almıştır. Cahiz ise hedef kitlesi olarak *hâssanın* yanı sıra birçok kez açık bir şekilde 'amma'ya da işaret etmektedir. Bu durum Halife Me'mûn'un Cahiz'in *Kitâbü'l-Beyân*⁶¹ adlı imametle ilgili eseri hakkındaki sözleriyle çok açık bir şekilde görülmektedir: "Bu eser bizatihi tüccara, meliklere, sıradan halka ve seçkin tabakaya (*sûkî mülûkî 'ammî ve hâssî*) hitap etmektedir."

'Amm ifadesinin burada doğrudan eğitimsiz insanları kastetmediğini söylemeye gerek yoktur. Bizzat Câhiz tarafından 'amm ifadesinin şu şekilde anlaşıldığını görmekteyiz:⁶²

"Siz beni sıradan insanlardan (*avam*) bahsederken gördüğünüzde ben ne köylüleri, ayakta-kımından kimseleri, zanaatkarları ve satıcıları ne de dağlı Kürtleri kastederim. Her ne kadar *hâssanın* seviyesine erişemeseler de sıradan halk benim gözümde entelektüel beceriler ve kişisel nitelikler açısından yukarıda bahsedilen diğerlerinden üstündür."

Burada Câhiz'in 'amm anlayışı, *Ibn Abî Tahir Tayfur*⁶³ hakkında yakın zaman önce kaleme aldığı kitabında Sh. M. Toorawa'nın belirttiği gibi "orta-sınıf"⁶⁴ (*sub-elite*) bir grup olarak tasvir edilen zümreye işaret etmekte; tüccarı, hukukçuları, ilham veren edipleri, zengin, yabancı ve seyyah ulemayı; kısacası okur yazar ya da ortalama-okuryazar, orta sınıftan olanları (*bourgeoisie*) ve entelektüelleri içerse de onlar ile sınırlı değildir."

58 İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-'Uyûni'l-ahbâr*, 14 ve 16.

59 Yâkût, *İrşâd*, 6. cilt, 72 ve 75.

60 Yüksek payelerin verildiği, eğitim coşkusuyla alt sınıftan seçilen ve ilmî bilginin ayrıcalıklarıyla genel halkın üzerine yükselen okuyucular için yazan İbn Kuteybe, "genç talebeler, erişkin olmayan halk ve hikâye ve şaka bağımlıları"na hitap etmek isteyen Câhiz'i suçlamıştı. (Lecomte, *Le Traité des Divergences*, 72).

61 Câhiz, *Kitâbü'l-Beyân*, 3. cilt, 375; İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 209; Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 175.

62 Câhiz, *Kitâbü'l-Beyân*, 1. cilt, 137.

63 Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture*, 54.

64 Roy P. Mottahadeh, *Loyalty and Leadership in Early Islamic Society* (Princeton: University Press, 1980); Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture*, 54.

**Meclisteki Derslerden
Eğitilmiş İnsanlar İçin Okuma Materyaline:
“Câhizî Tarz Adab”ın Ortaya Çıkışı**

Câhiz, elitlerden onların alt katmanlarına, halifeden tüccara uzanan geniş bir kitle için eser kaleme almıştı. Bizzat oluşturduğu yeni âdab (*belles-lettres*) türleri aracılığıyla okurlarının ihtiyaçlarını ve beklentilerini karşılamıştı. Bu yeni tarzı, Pellat “Câhizî tip edebî *adab*” olarak isimlendirmiştir.⁶⁵ Câhiz’in bu eserleri kaleme almaktaki amacı, *adab*ın ilk dönemlerindeki gibi sadece bilgilendirmek değil, aynı zamanda eğlendirmektir. Bununla birlikte eserlerini oluştururken yerel Arap mirasından İrani mirasa (selefleri İbn Mukaffa ve Sehl b. Hârûn’un hususiyetle konularını dayandırdıkları) nazaran daha çok istifade etmiştir.⁶⁶ Köken itibarıyla Basralı olan müellifimiz, Mirbad’da,⁶⁷ kabile geleneklerini, hikâyelerini ve özlü sözleri meraklı âlimlere aktaran gezgin bedevilere ve camilerde her konuda tartışmalarda bulunup dinî hususlara pek az eğilen serserilere kulak misafiri olmuştu.⁶⁸ Câhiz, memleketinin filologları Esmâ’î ve Ebû Ubeyde’nin derslerini dinlemiş Basra, Kûfe ve Bağdat’ın yetkin râvîlerinin ilim meclislerinde bulunmuştu.⁶⁹ Dolayısıyla Câhiz yerel Arap mirasına oldukça aşinaydı. Bu geleneğin onun zamanına kadar kadar fazla yaygın olmamasının nedeni, tabiri caizse bizatihi edebî hayattaydı zira bu gelenek, sadece meclislerde ve ilim halkalarındaki (*mecâlis, mücâlesât; halakât*) konuşmalar, dersler ve tartışmalarla sınırlı kalmaktaydı. Bu durum elbette geleneğe ait hiçbir şeyin yazıya aktarılmadığı anlamına gelmez fakat bunlar, filologların çalışma defterleri ve talebelerin tuttuğu notlarda hususi kullanım için kayıt altındaydı.⁷⁰ Câhiz bu yazılı geleneğin kendisi için faydalı görünen materyalleri derleme yoluna gitti. Ona ilgi çekici gelen ve okurunu büyüleyen şey, âlimler tarafından enine boyuna tartışılan özel gramatik ve anlamsal meselelerden ziyade bu geleneğin sanatsal (*artistic*) yönüydü.⁷¹ Câhiz, hem edebî hem de “ilmi ihtiva eden” (*parascientific*) eserlerinde kullanmak üzere buralardan en ilginç anlatım ve anekdotları toplayıp seçmişti.

65 Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 36.

66 Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 27.

67 Mirbad, şehrin dışındaki meşhur halk mekânı (kervan durak yeri ve pazar), Charles Pellat, *Le Milieu Basrien et la Formation de Câhiz* (Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient Adrien-Maisonneuve, 1953), 244; ve Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 15.

68 Basra’daki *mescidiyyûn* grubu için, Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 15.

69 Câhiz, *Kitâbü’l-Beyân*, 4. cilt, 23, çev. Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 175.

70 Gregor Schoeler, “Weiteres zur Frage der schriftlichen oder mindlichen Ueberlieferung der Wissenschaften im Islam,” *Der Islam* 66 (1989), 38-67, özellikle de 38 ve 55-56; Gregor Schoeler, *The Oral and the Written in Early Islam*, 45-61, özellikle 45 ve 53-54.

71 Câhiz, *Kitâbü’l-Beyân*, 4. cilt, 24, çev. Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 176.

Elbette o, derlemiş olduğu bu materyallere yeni bir yorum kazandırmıştı: Onları uygun bir çerçeveye yerleştirmiş, nükteli ve ironik tarzda yorumlar eklemiş ve her şeyden öte hayranlık uyandırıcı bir tarzda⁷² sunmuş, yani bu materyalleri okur kitlesi için uygun hale getirmişti.

Câhiz, okurlarının sadece estetik ilgilerini değil aynı zamanda oluşturduğu başka bir âdab türü ile “ilmî” ilgilerini de karşılamıştı. Bu tür, Pellat tarafından “ilimler üstü”⁷³ olarak tarif edilmiştir (Dolayısıyla bu tür ve yukarıda ele alınan arasındaki sınırlar sık sık değişir).

Müellifimizin yaşadığı süre boyunca İslami kültür sahasındaki tedrisatlı insanların entelektüel bakış açıları, antik mirastan tercümeleler, tasavvufî anlayışın yükselişi ve bilhassa Câhiz’in de mensubu olduğu Mu‘tezile mezhebinin teolojik-politik fikirleri sayesinde muazzam bir şekilde genişledi.

Herkesin bildiği gibi Mu‘tezileler sadece teolojik ve politik meselelerle değil, aynı zamanda reel dünya ve doğa kanunlarıyla da ilgilenmekteydiler.⁷⁴ Onlar “dünyayı ve beşeriyeti açıklamak için büyük bir sistem” formüle ettiler. Bu sistem, atomların birleşiminden oluşan cisim tasavvurunu, madde ve suret/araz arasındaki ayrımı, ateşin mahiyetini ve insanın tanımına dair düşünceleri ihtiva etmektedir.⁷⁵ Ayrıca daha nadir şekilde edebî ve retorik meselelerle de ilgiliydiler.⁷⁶ Bununla birlikte Câhiz’in zamanına kadar bu bilgiler sadece ilmî ortamlarda yayılmaktaydı.⁷⁷ Diğer âlimler gibi Mu‘tezileler de uzun bir süre okur kesim için kitaplar yazmadı. Kaleme aldıkları ve kullandıkları kitaplar (*kütüb*) ve risaleler (*suhuf*) “medresede okutulmak üzere yazılan eserlerden ibaretti.”⁷⁸ Başka bir ifadeyle onlar sesli okunmak için hazırlanmıştı. Bu durum, Câhiz’den önce Mu‘tezilelere ait hemen hemen hiçbir eserin asıl haliyle günümüze kadar ulaşamamış olmasının sebebidir.⁷⁹

---

72 Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 36.

73 Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 39.

74 Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2. cilt, 109.

75 D. Gimaret, “Mu‘tazila”, *Encyclopedia of Islam II*, 7. cilt, 783-793.

76 Charles Pellat, *Arabische Geisteswelt*, 17.

77 2./8.-3./9. yüzyıllardaki teolojik dersler hakkında, bkz. Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, 4. cilt, 718-730.

78 Gregor Schoeler, *Ecrire et transmettre dans les debuts de l'islam*, 82.

79 Prof. Joseph van Ess, Dirâr b. ‘Amr (ö. 180/795) tarafından yapılan *Kitâbü'l-Tahrîş* adlı çalışmanın h. 540’da istinsah edildiğini ve Yemeni koleksiyonda mevcut olduğunu benim dikkatime nazik bir şekilde sundu. Hasan-i Ensârî-yi Kummî, “Kitâbî Kelâmî ez Dirâr b. ‘Amr,” *Kitâb-i mâh-i dîn* 89 (1383-1384 H.Sh.) 4-13.

Câhiz'in hocası meşhur Mu'tezile âlim Nazzâm'ın (ö. 220/835) otuz sekiz "kitap" yazdığı söylenilmektedir.⁸⁰ Fakat bu kitaplardan sadece bazı parçalar günümüze ulaşmış olup; onların çoğu da ilk kez Câhiz'in *Kitâbü'l-Futyâ* adlı kitabında alıntı yaptığı *Kitâbü'n-Nakd* adlı eseridir.⁸¹

Mu'tezili Bişr b. Mu'temir'in (ö. 210/825)⁸² yirmi kitaptan fazla yazdığı söylenmektedir. Bunların arasından da herhangi bir müstakil eser günümüze intikal etmemiştir. Sadece retorik üzerine kaleme alınmış bir risalenin (booklet) metnini de içeren birkaç parça günümüze ulaşmıştır.⁸³ Bu esere sonraki müelliflerin farklı çalışmalarında atıflar yapılmış ancak var olan versiyonlarda zaman zaman birbirinden büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır.⁸⁴ Bu esere ilk atf yapan kaynağa yine Câhiz'e aittir.⁸⁵

Aşağıda müellifimizin *sahifeden* bahsettiği anlatım çerçevesi tekrarlanmaktadır. Metin, Câhiz'in sadece eski eserlerde yer alan ifadeleri ve parçaları bir araya getirmedeğini, aynı zamanda onları belli bir bağlamda ilişkilendirdiğini de göstermektedir. Ayrıca Câhiz'in anlatımı yorumlarıyla kestiğini belirtmek gerekir. Diğer taraftan her şeyden öte bu metin, Câhiz'den önceki nesillerde kitap ve ders notlarının "yayımlanması"nın nasıl anlamamız gerektiği hususunda bize fikir sunmaktadır.

Müellifimize göre:

"Hatip İbrahim b. Cebele belagatli bir şekilde kendi kabilesinin gençlerine ders verirken Bişr b. Mu'temir onun yanından geçerken durdu. İbrahim onun, dersini dinlemek isteyen biri veya casus olduğunu düşündü. Bunun üzerine Bişr bizzat kendisinin derleyip biçimlendirdiği bir *sahifeyi* onlara verdi... Bişr şöyle kaydetti: Bu *sahife* İbrahim'e okunduğunda o bana şöyle dedi: 'Ben senin söylediklerine bu gençlerden daha fazla gereksinim duyuyorum!'"

Câhiz'den önceki âlimler neslinde bir eserin "yayımlanması" – çoğunlukla da bu örnekteki gibi bir talebe tarafından – *mecliste* sunulmasına bağlıydı. Bu temayülde metinler ya ders sırasında kaydediliyor ya da müelliften ödünç alınarak biri tarafından

---

80 İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 206; Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, 3. cilt, 296-418; Josef van Ess, "en-Nazzâm", *Encyclopedia of Islam II*, 7. cilt, 1057-1058.

81 Josef van Ess, "en-Nazzâm", *Encyclopedia of Islam II*, 7. cilt, 1058; Josef van Ess, *Das Kitâbü'n-Nakd des Nazzâm und seine Rezeption im Kitâb el-Futyâ des Câhiz* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1972).

82 İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 184 ve 205; Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, 3. cilt, 107-131.

83 Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, 3. cilt, 112-114.

84 Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, 3. cilt, 113.

85 Câhiz, *Kitâbü'l-Beyân*, 1. cilt, 135 ve 136.

kopyalanıyor ya da talebelerce istinsah ediliyordu. Bu risale – bunun yanı sıra diğer pek çoğu gibi – *Kitâbü'l-Beyân*'ında yer alarak ilk defa Câhiz tarafından okur kitlesi için ulaşılabilir hâle getirilmişti.

Câhiz'in kitaplarının bu kadar başarı yakalamasının, üzerinde pek durulmamış önemli bir nedeni de daha öncesinde ders ve tartışmalar biçiminde ilmi meclislerde dolaşıma giren – estetik, teolojik ve ilim-benzeri – pek çok konuyu ve fikri *hâssa* ve 'ammı da kuşatacak şekilde ilk defa geniş bir okur kitlesi için ulaşılabilir hâle getirmesi ve bunu nüktedan bir üslup, heyecan verici ve eğlendirici formda ele alması olabilir.